

Sytuacja krajobrazowa opactw cysterskich w Polsce w kontekście obowiązujących form ich ochrony

Małgorzata Milecka

The Landscape
Situation of Cistercian
Monasteries in
Poland in the Context
of the Current Forms
of their Protection

Wprowadzenie

Introduction

W średniowieczu na ziemiach w obrębie dzisiejszych granic Polski powstało dwadzieścia sześć klasztorów męskich, rozlokowanych we wszystkich historycznych dzielnicach Polski, tj. w Małopolsce, Śląsku, Wielkopolsce i na Pomorzu (ryc. 1). Klasztory te wywodzą się z dwóch linii filiacyjnych tj. Morimondy i Clairvaux, z czego jedynie cztery: Kołbacz, Mironice, Bierzwnik oraz Oliwa to filie Clairvaux¹. Warto dodać, że cystersi do Polski trafiali różnymi drogami, jedynie cztery opactwa: Jędrzejów, Sulejów, Wąchock i Koprzywnica, są bezpośrednimi filiami Morimondy. Pozostałe powstały jako filie pośrednie przenosząc na ziemie polskie tradycje nie tylko protoopactwa (opactwa macierzystego dla grupy filiacyjnej), ale także macierzystego, którego filię stanowiło. W ten sposób na naszym gruncie pojawili się cystersi o „rodowodzie” francuskim, ale także niemieckim i duńskim. Oczywiście jest zatem, że przy jednorodnym programie użytkowym i architektonicznym (związanym z charyzmatem i regułą zakonu), różne doświadczenia mnichów oraz związane z tym tradycje gospodarowania i zarządzania klasztorowymi dobrami, wpływały na wytworzenie nieco odmiennych, charakterystycznych dla poszczególnych grup, rozwiązań przestrzennych. Niezwykle ważna jest zatem identyfikacja

i ochrona relikwii świadczących z jednej strony o tradycji zakonu, który od zarania swoich dziejów mocno związany był z uprawą ziemi, trwale wpisując się w krajobraz krajów, gdzie zakładał swe klasztory, z drugiej zaś dokumentowanie wszystkich rozwiązań oryginalnych i unikalnych właściwych dla wybranych grup filiacyjnych, a nawet pojedynczych opactw. Walory kulturowe i przyrodnicze cysterskiego dziedzictwa są tak wyjątkowe, że zobowiązują do szczególnej ochrony każdego, nawet najbardziej zniszczonego klasztoru i związanego z nim krajobrazu. Uszkodzenia historycznych struktur przestrzennych i zagrożenia, jakie powoduje silna urbanizacja Polski przy jednoczesnym, generalnym braku dokumentów planowania przestrzennego uzasadniają przekonanie, że czasy współczesne są ostatnim momentem do udokumentowania istniejących jeszcze relikwii historycznych krajobrazów cystersów na terenie Polski i zbadania kierunku ich przemian, z uwzględnieniem oczywistych związków europejskich. Opracowanie bazy informacyjnej dotyczącej dziedzictwa cysterskiego stanowi podstawę do dalszych, bardziej szczegółowych badań.

Krajobrazy cysterskie w Polsce na tle dziedzictwa europejskiego

Cistercian landscapes in Poland in context of european heritage

Wielowiekowa gospodarka prowadzona przez cystersów w obrębach opactw i związanych z nimi grangii ukształtowała przestrzeń o wyraźnej organizacji. Jeszcze dzisiaj krajobraz wiejski spotykany na terenach zarządzanych w przeszłości przez cystersów świadczy o jej oryginalności. Dzięki wkładowi R. Fosser'a (pioniera w kwestii uświadomienia tego specyficznego wymiaru działalności białych mnichów) oraz konferencji na temat przestrzeni u cystersów, która odbyła się w 1993 roku w Fontfroide, nie można już definiować opactwa cysterskiego ograniczając go jedynie do czworoboku klasztornego, złożonego z kościoła i klasztoru. Przeciwnie, oczywistym jest, że jest to złożona całość, która nadaje strukturę pewnemu terytorium wyszedłszy od życia zakonnego, które „na miejscu” włącza działalność rzemieślniczą, a „w oddali” spichrze rolne lub przemysłowe grangii².

T. Kinder słusznie podkreśla, że wszystkie opactwa zmieniały się z biegiem czasu, odpowiadając na ewoluujące potrzeby wspólnoty³. Analizując poszczególne założenia

Ryc. 1. Lokacje cysterskie na terenie Polski z uwzględnieniem linii filiacyjnych

Fig. 1. Cistercian settlement in Poland including filiation lines

należy pamiętać, że każde z nich było rezultatem przystosowań uczynionych w celu dopasowania się z określonym programem do odmiennych, zastanych na miejscu lokacji warunków. Historia regionu – miejscowe tradycje, rewolucje, reformy religijne (protestantyzm lub katolicyzm) oraz przychylność władcy danych ziem lub jej brak dla zakonu – miała bezpośredni wpływ na ewolucję poszczególnych opactw. Bogactwo lub ubożenie w późniejszych stuleciach – spowodowane wojnami lub politycznymi manipulacjami, tak jak i jakość zarządzania

zakonem, także określały kierunek ekspansji, transformacji lub burzenia dopiero postawionych budowli opactwa. W oczywisty sposób niosło to skutki przekształcania użytkowania terenu całego zespołu, w tym struktur przestrzennych.

Analiza historycznych losów opactw ulokowanych w średniowieczu na ziemiach Polski (we współczesnych granicach) zestawiona z analizą stanu ich zachowania potwierdza, że w chwili obecnej w poszczególnych grupach regionalnych mamy podobne „stany posiadania” Polski (wyniki tych analiz prezen-

tuje M. Milecka⁴). I tak opactwa o względnie zachowanej strukturze przestrzennej (najmniej przekształcone) należą do grupy małopolskiej, natomiast najbardziej zniszczone zasoby (na skutek reformacji i utraty pierwotnych funkcji ok. XVI/XVII wieku) obejmuje grupa pomorska. Grupa wielkopolska w części zachodniej podzieliła losy grupy pomorskiej, a w części wschodniej, gdzie nie nastąpiły tak silne ruchy religijne związane z falą reformacji, zachowała zasoby we względnie dobrej kondycji. Grupa śląska to czytelne odejście od pierwotnej estetyki zakonu – silna barokizacja związana z programowym akcentowaniem bogactwa Kościoła, jako widomego znaku w krajobrazie, będąca swoistym orężem w walce z reformacją jest oczywistym zapisem losów tych ziem także w dziedzictwie cysterskim.

Opactwo, każdy jego budynek i związana z zabudową przestrzeń, jest całością, na której transformacja wyciska swoje piętno. Wiele powiązań ewolucyjnego łańcucha istnienia określonych budynków, ale także całych partii cysterskich przestrzeni, jest już nieczytelnych⁵. Pewnym jest, że przyroda opactw i kreowany przez cystersów krajobraz w wymiarze historycznym poddawany był ciągłemu procesowi kształtowania i przekształcania. I tak A. Holeczko wyróżnia trzy sposoby rozumienia krajobrazu:

- 1) średniowieczne wpisywanie się w naturę,

- 2) barokową zasadę tryumfalistycznej, władczej dominacji nad naturą,
- 3) romantyczno-ekspresyjny „powrót do źródeł”⁶.

Cystersom zamieszkałym na ziemiach Polski należy przypisać dwa pierwsze sposoby, przy czym średniowieczna pokora, wręcz delikatność, której obca była władczość, jest tą, która towarzyszyła im od chwili lokacji aż po XVII/XVIII wiek. Przykładami subtelności miejsca w krajobrazie są opactwa należące do grupy małopolskiej, a w szczególności malowniczo wkomponowane w krajobraz: Sulejów i Szczyrzyc. Barokową zasadę dominacji nad naturą możemy odnaleźć w grupie śląskiej – a przykładem najwybitniejszym tego nurtu jest opactwo w Krzeszowie określane jako „śląska perła baroku”. Wielka Kalwaria towarzysząca opactwu krzeszowskiemu rozlokowane na ogromnej bezleśnej polanie, dopełnia majestatyczny zespół silnie akcentowany w krajobrazie przez dwie wyniosłe wieże kościoła.

Losy klasztorów cysterskich na ziemiach Polski, które na początku XIX wieku ostatecznie zostały poddane sekularyzacji (poza dwoma wyjątkami: Mogiłą i Szczyrzycem) uniemożliwiły rozwój nurtu romantycznego, a więc powrotu do źródeł natury i dyskretnej łączności architektury z przyrodą, ale w nowym (pod względem filozofii przestrzeni) wymiarze. Warto tu dodać, że opactwa przejmowane na własność przez świeckich właścicieli były przekształ-

cane w nowym stylu, czego najlepszy przykład odnaleźć można w Rudach, które w 2 poł. XIX i na początku XX wieku pełniły funkcje rezydencji książęcej, z rozległym zespołem parkowym w obrębie którego znalazły się relikty dawnej kompozycji klasztornej.

Analizując współczesny krajobraz opactw cysterskich, musimy być świadomi faktu, że jest on wskaźnikiem, gdzie ewolucja założenia klasztorowego zatrzymała się, gdy opactwo przestało zmieniać się jako takie. Interesujące wydaje się tu porównanie pocysterskiego dziedzictwa wybranych krajów – w Anglii bowiem ten koniec można określić na XVI stulecie, kiedy to zapoczątkowano rozwiązywanie zakonów, we Francji na koniec XVIII wieku (czas Rewolucji Francuskiej), na terenie Niemiec i północnej Polski to okres reformacji, a więc wiek XVI. Warto tu dodać, że w Austrii, Szwajcarii, ale także w Czechach i w Polsce istnieją pojedyncze założenia, gdzie od XII wieku występuje ciągłość funkcjonowania klasztorów. Oznacza to, że niektóre opactwa w dalszym ciągu nieprzerwanie ewoluują i one właśnie są najbardziej interesujące, jako żywe, wciąż zmieniające się struktury, wpisujące się w losy krajów i dotyczących je przemian politycznych, społecznych i gospodarczych. W Polsce są to wspomniane już opactwa w Mogile i Szczyrzycu (ryc. 2).

Kolejną grupę stanowią opactwa reaktywowane, do których, po

ponad stu latach, wrócili cystersi, aby na nowo odbudować swoją duchowość, a wraz z nią kształtować swoją przestrzeń życiową (Jędrzejów, Wąchock, Sulejów). Trzeba tu podkreślić, że robią to w znacznie zmienionych warunkach przyrodniczych i gospodarczych, co w oczywisty sposób wpływa na odmienne kształtowanie przestrzeni życiowej klasztoru, i co za tym idzie zajmowanie nowego miejsca w krajobrazie.

Struktura cysterskiego krajobrazu i problemy jego ochrony

Structure of cistercian landscape and problems with its protection

Racjonalna gospodarka prowadzona przez cystersów nieprzerwanie od końca XII do początku XIX wieku we wszystkich opisanych opactwach skutkuje konsekwentnie ukształtowanym krajobrazem kulturowym i generalnie dobrym stanem środowiska przyrodniczego (dowodem na to są analizy obszarów przyrodniczo chronionych, jakie aktualnie obowiązują w rejonach opactw cysterskich na terenie całej Polski⁷). Sytuacja ta ma ścisły związek z wewnętrzną strukturą przestrzenną opactw cysterskich i zarządem dobrami klasztorowymi. Warto tu odwołać się do badań K. Rembowskiej⁸, która wydzieliła w ukształ-

towanym obszarze kulturowym trzy bardzo istotne elementy: „rdzeń” lub „jądro”, „posiadłości” oraz „strefy wpływów”. Odnosząc to do struktury opactwa cysterskiego stanowiącego przecież jądro dóbr klasztornych, mamy oczywisty układ porządkujący zjawisko, jakie możemy określić mianem „krajobrazu cysterskiego”. Organizacja cysterskiej przestrzeni dokonywała się w taki sposób, że punktem centralnym było opactwo, wszystko zbiegało się w jego kierunku. Ogromną rolę pełniła rzeka, jej rola dla funkcjonowania klasztoru była podstawowa – toteż ona właśnie w znacznym stopniu determinowała rozrost opactwa i nadawała mu kierunek rozwoju, stanowiąc swoistą oś rozwoju przestrzennego.⁹ Przestrzeń organizowaną planowo wokół czworoboku zabudowy klasztornej, z czasem otaczały nowe zespoły zabudowy, przez całe wieki wznoszone zgodnie z zasadami obowiązującymi dla rozdzielania stref *sacrum* i *profanum*. Wszystko to przeniknięte było ogrodami, prawdopodobnie początkowo jedynie o funkcji użytkowej, ale potem także ozdobnej, a nawet reprezentacyjnej. Kolejna strefa, tym razem graniczna, to pasmo lasów izolujące opactwo od świeckiego świata. Lasy maskowały opactwo w krajobrazie – chroniły je widokowo, ale także strategicznie, dodatkowo zasilając swoimi zasobami. Jednocześnie to czytelna w krajobrazie granica cysterskiego „rdzenia”, dalej wzdłuż dróg zbiegających się w pobliżu klasztoru rozpościerały

się „posiadłości”, a więc dobra należące i wykorzystywane gospodarczo i ekonomicznie przez cystersów, były nimi grangie wraz z przynależnymi ziemiami uprawianymi rolniczo, z hodowlami i zakładami przemysłowymi (stosownie do bogactwa naturalnego ziem znajdujących się w posiadaniu klasztoru). „Strefy wpływów” to miejsca wymiany handlowej, zazwyczaj były nimi położone w pobliżu opactw miasteczka, których rozwój bardzo silnie związany był z funkcjonowaniem klasztoru, ale bywało, że wpływy cystersów sięgały znacznie dalej ze względu na powiązania filiacyjne i coraz bardziej rozprzecznięte dobra należące do klasztorów. Dziś ta część cysterskiego dziedzictwa jest najtrudniejsza do odnalezienia we współczesnym krajobrazie.

Jak wynika z tak zarysowanej charakterystyki istotną składową układów przestrzennych tworzonych przez cystersów były świadomie kształtowane elementy przyrodnicze. W obrębie klasztoru były to: ogrody i stawy oraz kanały doprowadzające i odprowadzające wodę do rzeki lub jeziora, a poza klasztorem: wody otwarte, lasy i pola. Na ziemiach Polski tak kształtowane od XII wieku zespoły łączą w sobie dziś charakterystyczną dla cystersów estetykę surowej geometrii z miękką i pofalowaną linią natury, artykułowaną poprzez doliny rzek i towarzyszące im kompleksy lasów i zadrzewień. Czytelne te obie przestrzenie – geometryczna/kulturowa i swobodna/przyrodnicza

Ryc. 2. Opactwo w Szczyrzycu – małopolski świadek wzorcowej, nieprzerwanie trwającej lokacji cysterskiej (stan w 2008 r.)

Fig. 2. Monastery in Szczyrzyc – located in Lesser Poland, an example of a model, uninterrupted Cistercian settlement (state for 2008)

łączą się i harmonijnie dopełniają wszędzie tam, gdzie jeszcze urbanizacja nie odcięła historycznych założeń od ich przyrodzonego otoczenia zrywając strukturę funkcjonalno-przestrzenną i co warto podkreślić znaczeniową: „rdzeń” lub „jądro”, „posiadłości” oraz „strefy wpływów”. Jak zauważa A. Mitkowska¹⁰, w krajobrazie kulturowym mamy do czynienia ze skomplikowanym językiem znaków i symboli niosących poprzez kompozycje pejzażowe przesłania ideowe oraz zapis postaw filozoficznych. Wydaje się niezwykle ważne by ten stan rzeczy został zachowany nie tylko jako dziedzictwo kulturowe Polski, ale także Europy. W tym celu należy jak najszybciej podjąć

zintegrowane działania, mające na celu ograniczenia inwestowania w bliskim otoczeniu zespołów cysterskich i wielopłaszczyznową ochronę krajobrazu. Konieczne są tu dobre narzędzia zarządzania terenem, w więc przede wszystkim miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego i poprzedzające je szczegółowe studia historyczno-krajobrazowe, pozwalające na pełne rozpoznanie i waloryzację zasobów. Problemem są jednak nadal mocno niedoskonałe procedury opracowywania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, paradoksalnie skutkujące brakiem planów, objawiającym się w przestrzeni bez mała całej Polski chaotycznym, żywiołowym

zagospodarowaniem, co boleśnie dotyka także opactwa cysterskie i związany z nimi wartościowy, świadomie kształtowany przez całe wieki krajobraz. Obecna forma ochrony opisywanych zasobów to przede wszystkim wpis do rejestru zabytków (obejmujący najczęściej zespół względnie czytelnie zachowanego zespołu zabudowy klasztornej, często nawet bez przyległych relikwów ogrodów i układów wodnych) z wyznaczeniem jedynie ścisłej strefy ochrony konserwatorskiej. Nie gwarantuje ona jednak należytej ochrony krajobrazu żadnego z wymienionych opactw, w tym ich panoram i powiązań widokowych, wreszcie właściwego zagospodarowania na przedpolach widokowych. Trudno też w takim kontekście wspominać o chronieniu powyżej zakreślonej struktury cysterskiego krajobrazu. Ten stan rzeczy należy jak najszybciej naprawić, jeśli nie chcemy dopuścić do kompletnego zeszpecenia i zniwastowania polskiego krajobrazu i jego europejskich związków.

Nowe perspektywy badań cysterskich krajobrazów

New research perspectives for cistercian landscapes

Pewnym jest, że jedynie szczegółowo przeprowadzone analizy przekształceń funkcjonalno-

przyrodniczego trwale zmieniając krajobraz Starego Kontynentu.

Warto tu, jako przykład, przedstawić badania wybranej grupy. Interesujące wyniki dało bowiem porównanie sytuacji grupy małopolskich filii bezpośrednich Morimundu (Jędrzejów, Sulejów, Wąchock, Koprzywnica) na tle uwarunkowań przyrodniczych, na podstawie map historycznych¹¹ zestawionych z mapami współczesnymi (ryc. 3). Uzasadnione jest stwierdzenie, że w XIX wieku we wszystkich czterech przypadkach opactwa zajmowały zdecydowanie bardziej wierne tradycji cysterskiej miejsce w krajobrazie – na archiwalnych mapach czytelne są towarzyszące im doliny rzek, często ze zbiornikami wodnymi, dodatkowo otoczone terenami rolniczymi. Jednocześnie porównanie historycznego i współczesnego stopnia urbanizacji okolic opactw daje pogląd o kierunku przekształceń i pojawiających się tendencjach rozwojowych związanych z rozrostem miast rozwijających się w pobliżu klasztorów. Prezentacja aktualnego stanu środowiska oraz istniejących form ochrony przyrody i krajobrazu może pomóc w prognozowaniu kierunku dalszych przekształceń przestrzennych, oczywiście o ile formy te będą skuteczne, a presja urbanizacyjna na tereny objęte ochroną zostanie skutecznie zahamowana.

Głębsza analiza dotycząca wprowadzenia działań ochronnych prowadzi do wniosków, że polityka w tym względzie powinna ewolu-

ować w kierunku ochrony całych systemów przyrodniczych, szczególnie związanych z dolinami w celu ochrony kompleksowej/systemowej, a nie jedynie izolowanych (wyspowych) krajobrazów o najwyższym potencjale biologicznym i najwyższych walorach estetycznych. W tym kontekście dziwi brak ochrony ekosystemów dolinnych w zasadzie wszystkich opactw na terenie Polski. Skłania to do postawienia wniosku o podjęcie zdecydowanych prac nad korygowaniem zasięgów tych obszarów i wprowadzenie form ochrony uwzględniających rolę opactw cysterskich w kształtowaniu krajobrazu Polski oraz wprowadzania zapisów prawnych umożliwiających realną ochronę krajobrazu kulturowego z nimi związanego. W chwili obecnej część terenów, gdzie nadal istnieją czytelne relikty gospodarki cysterskiej (ogrody, układy wodne, folwarki/grangie) położona jest poza granicami wpisów do rejestrów zabytków. Wobec generalnego braku planów zagospodarowania przestrzennego oraz braku kompleksowego rozpoznania pocysterskich krajobrazów kulturowych narażone są one na zniszczenie poprzez niewłaściwe użytkowanie terenu, zacierające historycznie, niekiedy bardzo cenne formy przestrzenne i związane z nimi nadal funkcjonujące powiązania przyrodnicze i krajobrazowe.

Podsumowanie

Summary

Wobec zaistniałych zniszczeń i zagrożeń istnieje pilna potrzeba udokumentowania istniejących jeszcze zasobów. Trzeba z całą mocą podkreślić, że krajobrazy cystersów, nie były dotychczas objęte kompleksowymi badaniami jako jednorodny zasób dóbr kultury, choć przeprowadzono badania wybranych obszarów¹². Wyniki wybiórczych badań nie mogą jednak stanowić podstawy do sformułowania zasad ochrony całego zasobu, a trzeba podkreślić, że znaczna jego część, pomimo swej wielowiekowej tradycji nie była dotychczas objęta właściwą ochroną, co skutkuje postępującą degradacją skąpych już resztek ogrodów cystersów, podobnie – zacierane są historyczne krajobrazy, kształtowane w wyniku konsekwentnej gospodarki przestrzennej zakonu. Wobec coraz częściej pojawiających się możliwości inwestycyjnych, paradoksalnie stanowiących potencjalne zagrożenie dla tej grupy założeń, wypracowanie metod zabezpieczenia prezentowanego dziedzictwa jest niezwykle ważnym krokiem prowadzącym do prawidłowej ochrony.

Kompleksowe badania obejmujące kompozycje krajobrazowe stworzone przez cystersów na terenie całej Polski, analizy porównawcze z rozwiązaniami europejskimi, i w ich wyniku identyfikacja zespołów unikalnych i wartościowych

to ważna grupa prac jakie moim zdaniem powinny być podjęte w zakresie badań związanych z dziedzictwem zakonu cystersów. Pomoże to nam nie tylko pełniej zrozumieć przeszłość i chronić jej pamiątki, ale także bardziej świadomie planować przyszłość, co w czasach ogromnych przekształceń przyrodniczych jest zadaniem niezwykle ważnym, by go nie nazwać wręcz fundamentalnym.

Analizując lokalizację opactw cysterskich na tle uwarunkowań przyrodniczych oraz realizowany przez cystersów program przestrzenny nie trudno odnieść wrażenie, że obecne są w nim idee współczesnej „architektury ekologicznej”¹³. W skróto- wym wykazie podstawowych zasad architektury przyjaznej środowisku naturalnemu pojawiają się bowiem zalecenia, których obecność możemy bez trudu odszukać w cysterskich zespołach, są to między innymi:

- wznoszenie mniejszych budynków – konstrukcje architektoniczne w skromnej skali stanowią logiczną alternatywę dla megastruktur niszczących Ziemię i zasoby naturalne,
- tworzenie systemów magazynowania wody i umiejętne wykorzystywanie źródeł energii odnawialnej,
- właściwa dla regionu orientacja względem słońca i związane z tym lepsze warunki ogrzewania i chłodzenia oraz oświetlenia budynków,
- stosowanie materiałów i technologii budowlanych w ten sposób,

aby zmniejszyć problemy związane z transportem i przetwarzaniem surowców w celu budowy obiektów oraz ponowne wykorzystanie istniejących budynków.

Na tym poziomie pojmowania cysterskiej filozofii kształtowania przestrzeni należy jeszcze zwrócić uwagę na integrację architektury i krajobrazu oraz zagadnienie łączenia budynków z dopełniającym je kontekstem przestrzennym. Jeśli architekturę uznajemy za zapis relacji człowieka ze środowiskiem i świadectwo jego idei, to obecne w krajobrazie opactw cysterskich artykułowanie symboliki natury wydaje się być niezwykle ważnym przekazem zakonu na poziomie religijnym i ogólnie cywilizacyjnym. Zapis ten we współczesnym krajobrazie bezwzględnie winien podlegać ochronie i promocji, gdyż ogołocenie architektury cysterskiej ze świadomie kształtowanej wokół niej przez całe wieki otuliny, jaką stanowi nadal reliktywno zachowany krajobraz historyczny, zubaża ją i kaleczy.

Małgorzata Milecka

Instytut Architektury Krajobrazu
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Institute of Landscape Architecture
The John Paul Catholic University of Lublin

Przypisy

¹ Wyrwa A. M., 1999, *Powstanie zakonu cystersów i jego rozwój na ziemiach polskich w średniowieczu* [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. 1, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, s. 39.

² Leroux-Dhuys J. F. 1998, *Les abbayes cisterciennes en France et en Europe*, Editions Place des Victoires, Paris, s. 79.

³ Kinder T., 2002, *Cistercian Europe. Architecture of Contemplation*, Grand Rapids, Michigan/Cambridge, s. 129.

⁴ Milecka M., 2009, *Ogrody cystersów w krajobrazie małopolskich opactw filii Morimondy*, Wydawnictwo KUL, Lublin.

⁵ Kinder T., *Cistercian Europe...*, op. cit., s. 130.

⁶ Holeczko A., 1991, *Dyskusja* [w:] *Sztuka a natura. Materiały XXXVIII Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki* prowadzonej 23-25 listopada 1989 r. w Katowicach, Oddział Górnośląski Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Katowice, s. 448-466.

⁷ Milecka M., 2009, *Ogrody cystersów...*, op. cit., s. 391-402.

⁸ Rembowska K., 2002, *Kultura w tradycji i we współczesnych nurtach badań geograficznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 108-109.

⁹ Milecka M., 2009, *Ogrody cystersów...*, op. cit., s. 64-72.

¹⁰ Mitkowska A., 2001, *Sacrum w krajobrazie*, [w:] *Architektura krajobrazu a planowanie przestrzenne. Podręcznik dla studentów wyższych szkół technicznych*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków, s. 227.

¹¹ Niedatowane mapy leśne, prawdopodobnie z pocz. XIX w. [w:] *zbiory AGAD*, sygn. 181-1, ark. 12 – Jędrzejów, ark. 32, 33 – Sulejów, ark. 26 – Wąchock, ark. 14 – Koprzywnica.

¹² Skrzypek T. i inni (red.), 1994, *Scripta Rudensia. 1. Cysterskie Kompozycje Krajobrazowe Rud Wielkich. Tożsamość Przestrzeni*, Rudy Wielkie; oraz Jankowski G., 2002, *Próba wydzielenia krajobrazów pocysterskich okolic Rud Wielkich* [w:] *Problemy Ochrony i kształtowania krajobrazu Górnego Śląska na tle doświadczeń z innych regionów Polski*, Komisja Krajobrazu Kulturowego Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Sosnowiec, s. 96-100.

¹³ Wines J., 2008, *Zielona Architektura*, Taschen, Kolonia, s. 65-67.